

На сьогоднішній день зарано робити загальні висновки щодо характеру керамічного комплексу другої чверті–середини XVII ст. з усієї території Полтавщини. Брак джерельної бази дає нам змогу лише вирізнити окремі аспекти його еволюціонування, як-то: поступове зникнення спочатку ритованих ліній на плічках, пізніше – зменшення відсотку рельєфного орнаменту загалом, бідність та невелика зонність розписного декору з часом змінюється багатством розписних елементів та його більшою площею нанесення тощо.

Визначення таких моментів у цілому може дати в наступному підстави для відносного (а пізніше – й абсолютного) датування наразі доволі рідкісних комплексів XVII ст.

Джерела та література

1. Коваленко О. Матеріали XVII ст. з розкопок Успенської церкви в с. Лютенька / О. Коваленко, Р. Луговий // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: Зб. наук. ст., 2013. Вип. 22. Ч. 1. С. 121–128.
2. Пуголюк Ю.О., Супруненко О.Б. Звіти про наглядові археологічні дослідження на передгородді Полтавської фортеці у м. Полтава в 2011 р. (вул. Панянка, 1, пров. Коперніка, 6) / Машинопис; рис., фото. Полтава, 2011 // НА ЦОДПА. Ф. е. Спр. 665. 31 арк.
3. Сидоренко О.В. Керамічний посуд козацького часу у складі монетних скарбів Лубеччини XVII ст. / О.В. Сидоренко, В.В. Шерстюк // Старожитності Лівобережного Подніпров'я 2016: зб. наук. пр. / Центр пам'ятокознавства НАН України і УТОПІК; ІА НАНУ; ЦОДПА; [ред. кол. : Івакін Г.Ю., Ковальова І.Ф., Супруненко О.Б. (наук. і відп. ред.) та ін.]. К. : ЦП НАНУ і УТОПІК, 2016. С. 185–191.
4. Супруненко О.Б. Селітроварницький стан на Більському городищі / Супруненко О. Б., Шерстюк В. В., Пуголюк Ю.О. / ЦП НАНУ і УТОПІК, ЦОДПА УК ПОДА. К. : ПП Вид-во «Друкарня «Гротеск», 2010. 96, 4 с.
5. Шерстюк В.В. Рятівні розкопки Манжелійського городища на Полтавщині у 2015 р. / В.В. Шерстюк // Археологічні дослідження в Україні 2015: щорічник зб. наук. пр. / ІА НАНУ; [ред. кол.: Болтрик Ю.В. (гол. ред.) та ін.]. К. : Стародавній Світ, 2016. С. 154–155.
6. Яніш Є. Ю. Результати аналізу іхтіологічних решток з Манжелійського городища (за результатами досліджень 2015 р.) / Є.Ю. Яніш, В.В. Шерстюк // Експеримент в археології : зб. наук. ст. / ІА НАН України [ред. кол. : Толочко П.П., Скорий С.А. (гол. ред.), Горбаненко С.А., відп. секр.]. К. : Видавництво «Стародавній світ», 2017. С. 317–320. – (Серія: «Археологія і давня історія України». Вип. 1 (22).

Леся Чміль (Київ)

науковий співробітник
Інституту археології НАН України,
кандидат історичних наук

Віталій Козюба (Київ)

науковий співробітник
Інституту археології НАН України,
кандидат історичних наук

Нові пам'ятки пізньосередньовічного і ранньомодерного часу на нижньому Тетереві

Протягом останніх років автори проводили археологічні розвідки в нижній течії р. Тетерів у межах Іванківського району Київської області. Під час цих

робіт було уточнено місце розташування і культурно-хронологічну приналежність десятка пам'яток і відкрито кілька десятків нових. Інформацію про деякі поселення з матеріалами XVII–XVIII ст. вже опубліковано [4, 59–63].

У 2019 і 2020 рр. було виявлено декілька нових пам'яток із матеріалами зазначеного часу. Переважна більшість із них розташована на дюнных підвищеннях заплави Тетерева, яка сягає в місцях розташування пам'яток ширини 2,5–3 км. Коротко зупинимося на характеристиці найважливіших пам'яток.

Біля с. Оране на правому березі Тетерева обстежено дві пам'ятки. Одна з них – багатошарове поселення Оране-4 в урочищі Борок була відома ще в ХХ ст., але без точної локації. Поселення займає терасу висотою до 2–3 м над заплавою у підніжжя високої дюнної гряди, вкритої лісом [5, 284]. На ділянці довжиною 180 м на задернованій поверхні і в піщаних видухах знайдено кераміку XII–XIII ст. ранньомодерного часу, уламок жорна, поодинокі фрагменти шлаків, а також ліпну кераміку доби бронзи – ранньозалізного часу. Під час шурфування зафіксовано культурний шар потужністю 0,6 м (верхній коричневий – 0,3 м, під ним – чорний із вугликами і дрібними шматочками печини – 0,3 м).

Ранньомодерна кераміка представлена 10-ма вінцями горщиків, вінцем глечика типу гладішки і вінцем тарілки (Рис. 1: 1-12). Майже вся кераміка сірого кольору, випалена у відновному (або неповному відновному) середовищі. Кілька фрагментів мають сірі поверхні, всередині – світло-червоні. Домішки в тісті – дрібний пісок та білі (вапнякові?) й коричневі (залізисті?) вclusions. За морфологічними характеристиками, вінця горщиків прямі, злегка розхилені. Шийка зсередини має перегин чи ребро. Зовні вони прикрашені ритованим орнаментом, переважно лініями, у деяких є хвиля на вінцях. Знайдено також фрагмент плічок горщика з опискою і зеленою поливою всередині. Тарілка – білого кольору, без орнаменту; її вінець злегка потовщений, край його округлий. За керамічним матеріалом пам'ятку можна датувати серединою XVII – початком XVIII ст.

Інше поселення (Оране-7) в цій же заплавної частині розташоване на мисоподібному задернованому виступі дюнного підвищення висотою до двох метрів. На ділянці 90 x 25–30 м знайдено понад два десятки уламків кераміки ранньомодерного часу (Рис. 1: 12-20). Вона світло-сірого кольору, переважно димлена, прикрашена ритованим орнаментом – лініями і хвилями. Переважно це горщики – 6 вінець, ручка і 3 денця. Два фрагменти (вінець і стінка) – білоглинняні з опискою. За формою вінця такі ж, як і на попередній пам'ятці, але є екземпляри з валиком, які можуть відноситися до дещо ранішого часу. Одне денце димлене і всередині лощене – можливо, від миски. Знайдено також фрагменти вінець покритишки і макітри. За керамікою пам'ятка датується тим же часом, що і попередня, можливо, трохи раніша.

У заплавної частині Тетерева недалеко від впадіння до нього р. Здвиж відкрито нову багатошарову пам'ятку Воропаївка-5. Вона займає підвищення висотою 3–4 м над заплавою. На ділянці розміром 150 x 00 м знайдено велику кількість підйомного матеріалу ранньомодерного і окремі зразки більш раннього часу.

Кераміка із пам'ятки представлена 16-ма вінцями горщиків, з них одне масивне, всередині з канавкою, може датуватися XV ст. По верху вінця нанесено смугу білого ангобу (Рис. 2: 1). Інші вінця горщиків характерні для середини XVII – першої половини XVIII ст. Вони прямі, злегка розхилені, шийка всередині

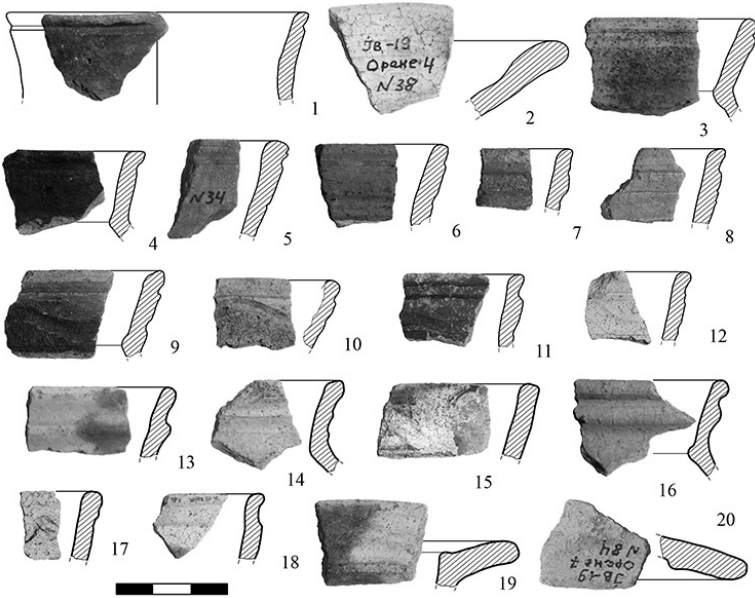

Рис. 1. Кераміка з поселень Оране-4 (1-12) і Оране-7 (13-20)

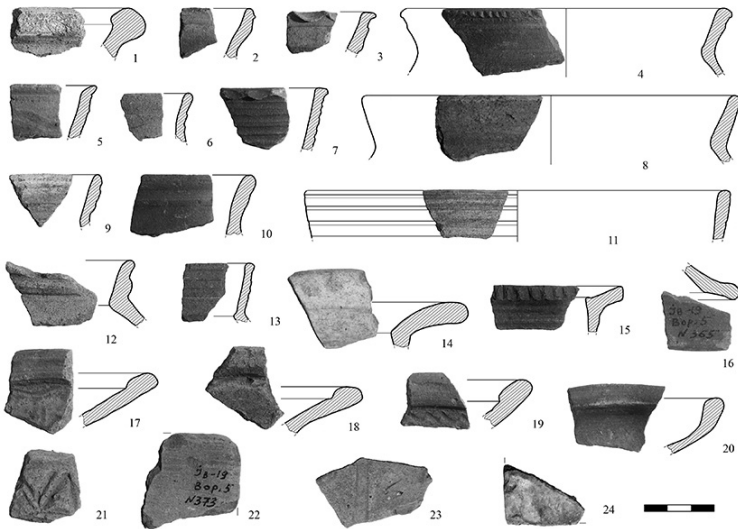

Рис. 2. Кераміка з поселення Воропаївка-5

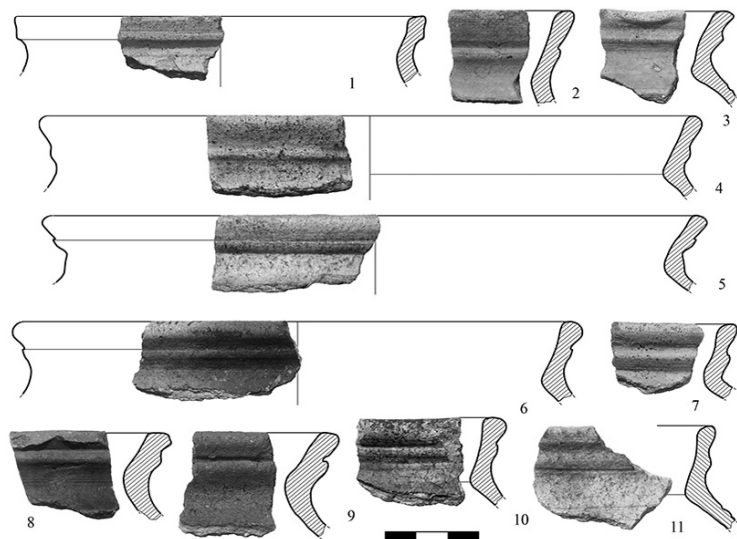

Рис. 3. Вінця горщиків з поселення Заруддя-9

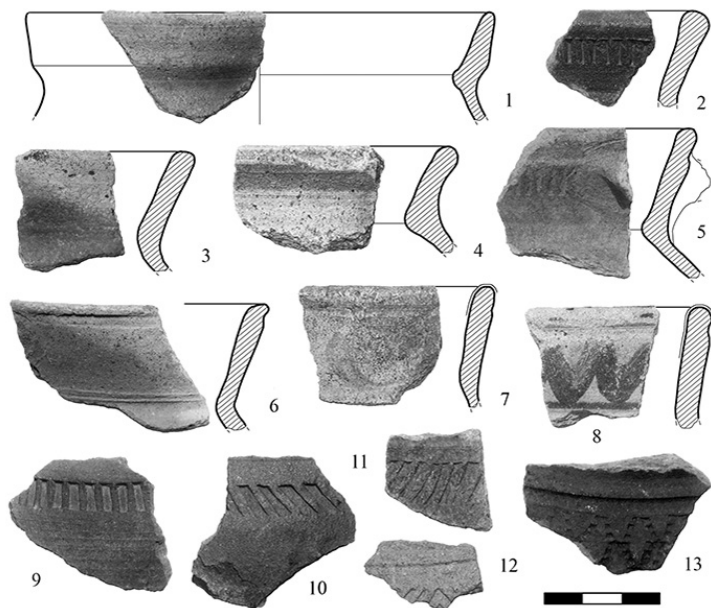

Рис. 4. Вінця і плічка горщиків з поселення Заруддя-9

має перегин, у деяких виражене ребро. Три вінця – з невеликим валиком посередині, ще три – із зашипами по верхньому краю, одне – з карбуванням (Рис. 2: 2-4, 7, 12). Більшість орнаментовано ритованими лініями, на двох є ритовані хвилі. В колекції є також 4 орнаментовані плічка горщиків, 5 вінець димлених тарілок, 4 вінця макітер, фрагмент вінця покришки, 4 димлені денця і 3 ручки посудин. По плічках проходить ритований лінійно-хвилястий орнамент, на одному – відбитки коліщатка у вигляді вертикальних рисок. Чотири тарілки мають характерні для XVII ст. вінця у вигляді валиків, криси у них прикрашені ритованими хвилями. Одна тарілка чи миска – з вертикальними потовщеними вінцями, що властиво мискам середини XVIII ст. (Рис. 2: 20). Вона прикрашена радіальним лошенням всередині. Одне широке вінце макітри світлоглиняне зі слідами орнаментациі опискою, інші – димлені. Серед них є вузьке, прикрашене ритованими лініями і карбуванням, яке, можливо, також належить місці (Рис. 2: 14, 15). Покришка звичайної для ранньомодерного часу форми. Є також чотири фрагменти кахель цеглястого кольору, на двох із них – рельєфний орнамент, на одному – зелена полива (Рис. 2: 21-24). Одна з теракотових кахель не має орнаменту, її лицева пластина гладенька. Такі кахлі характерні для середини – другої половини XVIII ст. Загалом більшість керамічного матеріалу з пам'ятки можна датувати серединою XVII–XVIII ст. Але, зважаючи на знахідку вінця з виймкою (XV ст.?), тут могло існувати більш давнє поселення.

Не виключено, що відкрите у 2019 р. поселення може бути слободою, яка розташовувалася у цьому районі і відома за документами першої половини XVII ст. О. Оглоблін наводить дані, що в 1630 р. Лукаш Витовський, підсудок Київський, тримав (приблизно з 1626 р.) в заставі Прибірський маєток Немиричів, у тому числі «слободку, Городисче названую, и з руднею на речце Здвиглченню» [2, арк. 92]. За цим джерелом, слобідка була поселенням рудників. Місце самої рудні слід шукати на березі Здвига. Про неї є ще кілька згадок у документах, які наводить О. Оглоблін:

«Р. 1648 – рудня бл. Приборська дісталася Стефанові Немиричові.

Р. 1712: «Rudnia byla pusta, reparowal jegomosc pan podstoli Kiiowski (Alexander Trzeciak), teraz robi na teyze rudni chalup pobudowanych dwadziesciet siedm, excepto czeladzi rudnickiey»...

Приборськ у заставі в Тржецяків (Третьяків – авт.) з 1664 року. Рудня згадується 1701 року...

Похилевич (1887 р.) не згадує» [3, арк. 194].

Як видно, згадки у писемних джерелах XVII–XVIII ст. Приборської рудні на р. Здвиг збігаються з датуванням археологічних знахідок на поселенні Воропаївка-5, що є додатковим аргументом на користь ототожнення цієї пам'ятки зі слобідкою Городисче.

Кілька багатощарових поселень з матеріалами XVII–XVIII ст. було виявлено вище по течії Тетерева, біля с. Заруддя. Пам'ятка Заруддя-6 займає мисовидний виступ підвищення висотою 3 м над заплавою правого берега р. Ірша. На задернованій ділянці розміром 60 x 45 м знайдено півсотню уламків кераміки, серед якої кілька вінець горщиків XVIII ст. Ще одне поселення – Заруддя-18, займає пологий схил лівого берега р. Тетерів. На ділянці 100 x 60 м знайдено кілька уламків кераміки і кахлів XVII–XVIII ст.

Найбільшим є поселення, яке займає три дюнні підвищення лівого берега р. Тетерів (пункти Заруддя-9, Заруддя-10, Заруддя-11). Тут знайдено понад тисячу уламків керамічного посуду, уламки скла, багато фрагментів залізних шлаків. Велика кількість зібраної кераміки дозволяє навести її статистику за технологічними і морфологічними ознаками. Серед усього керамічного матеріалу сірі димлені фрагменти становлять 35 %, екземпляри біло-сірого кольору – 50 %, рожево-червоного – 10 %. Причому серед біло-сірих фрагментів є багато екземплярів з ознаками неповного димлення, так що частка димлених виробів може бути більша. Відсоток білоглиняної кераміки з опискою зовсім малий – всього 3 %, а полив'яної кераміки знайдено ще менше – по 1 %, вкритих зсередини

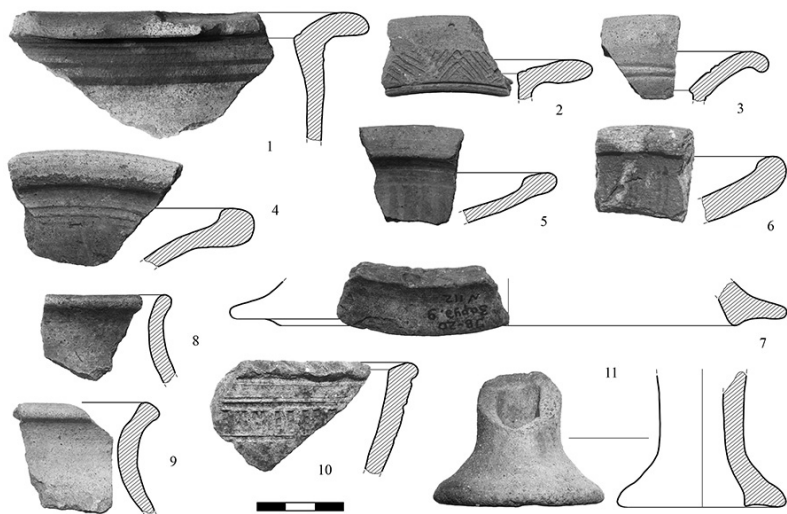

Рис. 5. Кераміка з поселення Заруддя-9

поливою і крайкованих виробів. У тісті деяких фрагментів є дрібні білі (вапнякові?) або чорні (залізисті?) включення. Виділяється група кераміки із шорсткою поверхнею і слюдянистими блискітками в тісті.

За морфологічними показниками фрагменти частин посуду, за якими можна визначити його різновид (переважно вінця), становлять 27 %, донець – 10 %, стінок – 59 % і ручок – 4 %. Серед визначених фрагментів горщики становлять 82 %, тарілки – 9 %, покритки – 5 %, макітри – 2,5 %, глечики – 1,5 %. Багато посуду орнаментованого – більшість вінця і 19 % стінок. Орнаменти – переважно ритовані лінії, а також відтиски коліщаток кількох видів – косі насічки різної висоти, зубці прості і посічені тощо (Рис. 4: 9-13). Багато лощених орнаментів. Відмічено цікаву особливість, коли вінця горщиків і глечиків лощилися також всередині. На тарілках лощення радіально-смугасте. Мальованих орнаментів і поливи небагато. Із 239-ти вінця горщиків лише 22 прикрашено опискою, 14 з них мають крайкування зеленою поливою дуже вузькою смугою. Із 27-ми фрагментів тарілок на одному є смуга описки, а ще на двох – кольорова полива:

зелена на крисах і коричнева на дзеркалі. Один з цих фрагментів прикрашено відтиском зубчатого коліщатка.

Вінця горщиків за типами розподілені таким чином: з валиком – 43 % (Рис. 3: 2-11), прями вертикальні кількох різновидів – 57 % (Рис. 4: 1-8). Частина вінце має плавну шийку всередині, більшість – перегин, у деяких екземплярів є добре виражене ребро. За цими ознаками майже половину горщиків можна датувати першою половиною XVII ст., а іншу частину – пізнішим часом – другою половиною XVII – початком XVIII ст. Одне вінце невеликого горщика має підпрямокутну форму у розрізі, що дозволяє датувати його кінцем XVI ст. (Рис. 3: 1) Вінця тарілок усі однотипні – у вигляді округлого валика, який робився шляхом загинання формувальної маси всередину (Рис. 5: 4-6). Такі вінця характерні для тарілок XVII ст. Окреже, за морфологічними особливостями горщиків і тарілок пам'ятку можна датувати кінцем XVI–початком XVIII ст.

З інших керамічних виробів слід відмітити вінця макітер – з опискою та ритованим і коліщатковим орнаментом (Рис. 5: 1-3), покришок (Рис. 5: 7), глечиків-гладішок (Рис. 5: 8, 9), миски-макітри? (Рис. 5: 10). Цікавим є пустотілий виріб, схожий на ручку-тулілку від ринки (Рис. 5: 11). Щоправда, для ринки вона завузька всередині і кінець її надто розширений. Більш імовірно, що це підсвічник. У нього шорстка поверхня через велику кількість дрібного кахлю; зовні є пляма зеленої поливи. В колекції присутні також три фрагменти кахель – безполиві, яні, світло-коричневого кольору з рельєфним рослинно-геометричним орнаментом. Один уламок кахлі – з оконтурюючою невисокою рамкою. Інші вироби представлені дрібними фрагментами гутного скляного посуду. Велика кількість залізних шлаків може вказувати на зв'язок поселення із рудництвом.

Загалом слід відмітити особливості кераміки нижньотетерівських пам'яток. Тут дуже багато димлених виробів (у т. ч. і тарілок), а білоглиняні з опискою і поливою зустрічаються дуже рідко, на відміну від Києва і його приміських поселень. Серед кераміки окислювального випалу переважає білоглиняна, виробів із червонопалених глин відносно небагато. Ця кераміка прикрашена як і димлена – ритованням і лощенням. Вказані особливості керамічного матеріалу відбивають специфіку місцевих гончарних осередків. Очевидно, нечисленна кераміка з опискою і поливою потрапляла на нижній Тетерів із київських майстерень. Для поліського гончарства і у пізніші часи – у XIX–XX ст. – була характерна відсутність полив'яної кераміки [1, 40]. Очевидно, це ж можна сказати і про XVII ст. На основі цих і попередніх розвідок серед знахідок виокремлюється специфічна кераміка в районі сіл Прибірська і Хочеві – сіра димлена тонкостінна, з ритованою хвилюю на вінцях. У районі села Заруддя кераміка вже іншого виду, із відтисками коліщаток, що вказує на її виготовлення в інших поліських осередках. Причому за складом глиняного тіста, останніх виділяється, щонайменше, два. Загалом у подальшому картографування виділених навіть за підйомним матеріалом технологічних груп кераміки може допомогти локалізувати приблизні місця розташування гончарних майстерень з її виробництва і окреслити райони збуту. Успішний приклад такої локалізації маємо на Переяславщині, де О. Юрченко виокремив район поширення специфічної за складом глиняного тіста кераміки [6].

Таким чином, у 2019–1920 рр. на нижньому Потетерев'ї виявлено 6 пам'яток пізньосередньовічного і ранньомодерного періоду. Дослідження попередніх і

останніх років показало, що значна кількість пам'яток вказаного часу розташовувалася за межами сучасних сіл. Останні, практично без виключень, згадуються у писемних джерелах XVII–XVIII ст., деякі – ще XVI ст. Знахідки на території самих сіл можуть поточити час виникнення цих населених пунктів. Для прикладу, с. Хочева вперше, за опублікованими джерелами, згадується 1747 р., в той час як там виявлено кераміку, яка датується ще першою половиною XVII ст. [4, 61, 63]. Пам'ятки у заплаві р. Тетерів свідчать, що у XVII–XVIII ст. ця ресурсна зона була активно залучена до сільгоспвиробництва (рільництво, городництво, вирощування худоби) та видобутку і переробки болотної залізної руди. Більшість пам'яток, ймовірно, відноситься до сезонних. У той же час пам'ятки Воропаївка-5 і Заруддя-9–11 можна віднести до традиційних селищ. Вони мають значні розміри і насичені артефактами культурний шар. Серед знахідок присутні кахлі, які є маркерами стаціонарних поселень. Не виключено, що це були поселення рудників, які знаходилися недалеко від рудень. Із припиненням діяльності останніх, можливо, були залишені і ці села.

Джерела та література

1. Лашук Ю. П. Українська народна кераміка XIX–XX ст. Дисертація доктора мистецтвознавства. Львів: Львівський державний інститут прикладного та декоративного мистецтва, 1969.
2. Праця «Металургія Правобережної України XVI–XIX ст.», машинопис. ЦДАВО України, ф. 3561, оп. 1, спр. 87.
3. Фотокартки, карта рудень, виписки та замітки до праці «Історія рудництва і металургії на Правобережній Україні. ЦДАВО України, ф. 3561, оп. 1, спр. 98.
4. Чміль Л., Козюба В., Борисов А. Нові археологічні пам'ятки XVII–XVIII ст. на Київщині // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. Вип. 27. К., 2018. С. 59–64.
5. Чміль Л., Козюба В. Нові давньоруські пам'ятки на нижньому Тетереві // Археологія і давня історія України. Вип. 2 (35). К., 2020. С. 281–287.
6. Юрченко О. Своєрідна група української ранньомодерної кераміки на Переяславщині // Нові дослідження пам'яток археології козацької доби в Україні. Вип. 20. К., 2011. С. 186–190.

Мирослав Жуковський (Нікополь)
заступник директора з наукової роботи
КЗ «Нікопольський краєзнавчий музей»,
кандидат історичних наук

Поховання і цвинтарі запорозького козацтва на території Нікопольського краю

За віросповіданням козаки належали до православної конфесії. Релігійна громада Війська Запорозького Низового мала постійні зв'язки з Київською митрополією та Спасо-Преображенським Межигірським чоловічим монастирем [40, 256, 292–296].

Запорозжці завжди намагалися дотримуватися церковних канонів, бо православна церква відіграла особливу і провідну роль в їхньому духовному житті. Поховаль-